

ТЕОРІЯ ЛІТЕРАТУРИ

УДК 82.09

СОЛОВЕЙ Елеонора Степанівна,
доктор філологічних наук, провідний науковий
співробітник Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка
НАН України
e-mail: el.solovey@gmail.com

СИНДРОМ КОЛОНІАЛЬНОСТІ У СТУДІЯХ СЕРГІЯ ЄФРЕМОВА

Перейнятість Сергія Єфремова питаннями становища нової української літератури, умов її розвитку, особливостей перейденого нею шляху розглядається у статті як своєрідний «синдром», що визначив і спрямування діяльності, і характер та стиль науково-критичного доробку Єфремова. Під'яремне, колоніальне становище нації підводять до беззастережного висновку, що мова і письменство як єдиний спадок та скарб народу виступають достоту «мірилом усіх речей». З цього погляду особливий інтерес становлять долі та твори письменників, що піддалися спокусі залишити «рідне поле» і присвятити себе літературі метрополії. Зокрема, академік Єфремов приділяє під цим оглядом особливу увагу постатям Володимира Короленка та Миколи Гоголя. У розглянутих працях Єфремов підійшов до питання історичної долі української літератури та її становища в російській імперії не лише як учений-дослідник, а й як політичний публіцист. Саме це надає неповторної своєрідності авторському стилю.

***Ключові слова:** історія письменства, історія ідей, літературоцентричність, імперське мислення, імперська психологія.*

Постановка проблеми. Закладена в заголовку певна двозначність, звичайно, не є випадковою: синдром колоніальності тут розуміється і як свідомо обраний *предмет* наукових та критичних розважань, і як мимовільна властивість доробку дослідника, самого його мислення. Взяті порізно, вони не становитимуть істини, натомість разом можуть прояснити саму цю діалектику, важливу для національного самопізнання і безумовно актуальну в умовах нашого постколоніального розвитку.

Виклад основного матеріалу. Від самих початків своєї науково-критичної діяльності Єфремов серед чільних питань вирізняв *становище* української літератури, *умови* її розвитку, особливості перейденого нею шляху. Як історик письменства, саме на цьому він ґрунтував свої теоретичні засади: надто категорично відкидаючи попервах естетичний критерій як не оптимальний принаймні для історії саме цього письменства – розуміючи цю історію як «насамперед історію в людській творчості ідей» [1, 6]. Тривалий час це та аналогічні формулювання живили поширене дещо снобістське ставлення до Єфремова як надто засоціологізованого (з аналогією, за промовчанням, до сумнозвісного вульгарного соціологізму). Таким чином проскрибованість Єфремова та його спадщини в радянську добу змінилася згодом на певне упередження, уявлення про його буцімто апріорну «застарілість», «консервативність», цілковиту вписаність у народницьку парадигму. Проте нині, коли саме словосполучення «історія ідей» набуло нових конотацій: як методологія гуманітарного дослідження, як майже синонім інтелектуальної історії, як предметне поле сучасного історичного знання тощо – зверхне сприйняття цитованого єфремовського постулату навряд чи доречне.

Постійно й пристрасно наголошуючи драматизм національної історії українців, Єфремов, безсумнівно, керувався під'яремним, колоніальним становищем нації, висновуючи беззастережно, що мова і письменство – то єдиний спадок, скарб цього народу, «як вираз його духовної істоти, як символ його опрічності національної й як знаряддя самосвідомості, як пам'ятка од минулого й надія...» [1, 2]. Саме тому акцентує він у тій же передмові, що «визвольна ідея...повинна стати основою всякої літератури» [1, 9], але українського письменства це стосується «тим паче», позаяк і сама історія його є не що інше, як історія визвольного руху в широкому розумінні.

Проблема полягає в тому, що ці твердження є і правдивими, і вразливими водночас. Для коректного потрактування їх маємо враховувати принаймні дві обставини: молодість автора, а також виняткову літературоцентричність тодішнього українського життя – політичного в тому числі. Аби зрозуміти природу цих крайнощів, цього максимального загострення думки – звернімося до першої значної праці Єфремова на цю тему – статті «Вне закона». Видрукована 1905 року у першому числі журналу «Русское богатство», вона, безперечно, була актом громадянської мужності автора, а разом і свідченням ще молодих сподівань змінити стан речей формуванням громадянської opinio, утопічною надією вступити з імперським чудовиськом у діалог і чинити вплив силою свідчень та аргументів.

У кожному разі, як за сміливістю постановки питання, так і за ґрунтовністю розробки ця праця на час своєї появи була безпрецедентна. Єфремов розлого цитує тут тексти Валуєвського циркуляру, Емського акту, подає разючу картину утисків, переслідувань, заборон українського слова – аж до цілком анекдотичних, як пісенька «Дощик, дощик падає дрібненький» – французькою мовою на рідній землі, позаяк «малоросійською» тексти під нотами також були заборонені.

Фактично, Єфремов підійшов до питання історичної долі української літератури, її становища в російській імперії на рубежі століть і як політичний публіцист, і як учений-дослідник. Саме це поєднання надає ваги судженням автора статті «Вне закона». На його переконання, оцей здійснений ним екскурс як долі українського письменства, так і ставлення до неї російського суспільства та урядових сфер засвідчує, що дивна ситуація замовчуваності, невідомості та непомічання самого явища, за всієї ненормальності такого стану речей, є саме «нормою» імперського мислення, імперської психології. Він аналізує самий статус українського письменника, «поставленого не только вне закона, но даже вне «временных правил о печати...» [2, 16].

Не оминаючи такого прецеденту, як суворий вирок українській літературі з вуст Белінського, Єфремов фіксує не лише очевидні, самозрозумілі мотиви такої позиції, а й більш складні, глибинні, як-от «опасения, что появление особой литературы для украинского народа способно подействовать раздражающим образом на те сферы, которые пресловутое «единство» выставляли как официальный догмат государственной жизни России, и вызвать этим экстренные мероприятия против литературы вообще» [2, 17] (фактично, це є суть побоювань того ж таки Белінського). І не буде перебільшенням говорити тут про відкриття Єфремовим певного закону унітарної ідеології: будь-який такого роду прецедент справді стає приводом для підвищення пильності до «литературы вообще». Достатньо згадати хоча б «приморозки» вже наших 70-х років як реакцію на «відлигу» 60-х.

У останньому розділі статті «Вне закона» Єфремов ставить питання руба: кому потрібно, кому вигідно, аби література багатомільйонного народу перебувала в такому жалюгідному, такому глибоко ненормальному становищі. Статус російського письменника, твердить він, також має чимало від'ємних рис, та все ж він є незрівнянно кращий. Уся справа в імперській ієрархії, імперській, знову ж таки, психології, глибоко, аж до підсвідомості вкоріненій, вищими сферами й далі дбайливо плеканій. Розвінчуючи аргументи реакційних, шовіністичних публіцистів, він піддає їх перевірці з точки зору елементарної логіки, здорового глузду, моралі, нарешті – реальних законів літературного розвитку. Міркування державницькі, власне – великодержавницькі дістають тут усебічної та нищівної критики. «...Сепаратизм питается лишь стеснениями, является последствием их, а отнюдь не причиной» [2, 46].

Яко вправний тактик, Єфремов покликається при цьому на високих сановників царської Росії: тих із них, хто спромігся оцінити реальну шкоду примусового обрусительства – міністра освіти Головніна, колишнього міністра внутрішніх справ кн. Святополка-Мірського. І вже на цій основі узагальнює: «... не принося никому никакой пользы, подобные меры наносят неисчислимый вред, и притом не только тем, к кому они применяются, но и тем, ради кого это делается, подобно тому, как рабство в одинаковой степени развращает и раба, и господина» [2, 47]. Про це «лихо на обидва боки» він говоритиме і згодом, у праці «Фатальный вузол».

Варто пам'ятати, що стаття «Вне закона», як і «На мертвой точке» та «В поисках новой красоты», які викликали свого часу вельми значний резонанс, – всі були задумані, виношені і написані молодим ще автором саме за тієї «найглухішої пори нашого громадського життя (1881–1905)», яку так виразно характеризував згодом Єфремов у передмові «Грінченко», 1929 р.: «...коли багатьом опали були руки в зневір'ї, коли українство ледве дихало в пазурах

двохголового петербурзького орла» [2, 323]. І попри все – скільки в цих дошкульних статтях справжньої гідності, вимогливості – і переконання, що такий стан речей не є нормальний. Небажання приймати його міцно оперте на безвідносні, підставові цінності, на неперехідні взірці. Нарешті – на власне розуміння законів та потреб літературного розвитку – іманентних законів саморозвитку літератури, цілком ігнорованих, ясна річ, політикою царизму. Саме про це принагідно мовлено у статті «В поисках новой красоты»: «Без прессы, без критики мы не в состоянии представить себе сколько-нибудь нормального развития какой угодно литературы» [2, 54]... Згодом, у «Фатальному вузлі», Єфремов знову підкреслить неможливість здійснювати без української преси “теоретичний зріст українства, обмірковування його потреб та завданнів силами самого письменства і постійний розвиток та вироблювання» [3, 36].

Нешасливі та несприятливі історичні обставини формували самий характер української літератури. Можемо тепер сказати, що вони ж таки формували характер та стиль її видатного дослідника. «Історія українського письменства» як чільна праця, як справа життя і як головна тема була для нього наскрізно пройнята виснажливою боротьбою за існування цієї літератури. Він вирізняв у цій історії окремі сюжетні лінії, як-от історія книговидання, самої української книжки (праця 1926 року «В тісних рямцях»). І кожен такий «сюжет» знову підтверджував непримиренну, повсякчасну боротьбу двох сил. Однією були самі вимоги часу, внутрішня творча сила народу, другою – імперська політика російського уряду, «руїнницька сила, що нівелювала розбуркані змагання й приборкувала їх, різні переходячи стадії насильства» [3, 163].

Одна з особливо болючих для Єфремова тем, до якої він раз у раз повертається – це вихідці з України, які стали російськими письменниками. Його цікавлять як історичні передумови, так і особистісно-психологічні перипетії цього феномену, наслідки та уроки. Бодай побіжно, але з відчуттям важливості теми він говорить про це у передмові «Котляревський» (1909). «Ідейному впливу мандрованого дяка [себто Сковороди. – *Е.С.*] повинні ми подякувати за те, що не пішов Котляревський слідом Богдановичів, Капністів та Гнідичів» [2, 133]... Ще раніше, року 1906, Єфремов відкриває «Українські твори» Євгена Гребінки коротким «Переднім словом», що наскрізь пройняте цією ж думкою. Нарешті про Гоголя та про Короленка він пише цілі розвідки під цим кутом зору і дає їм украй промовисті назви «Між двома душами» (1909) та «Фатальний вузол» (1910). У праці «Шевченко й українське письменство» (1907) Єфремов виразно накреслив самий стрижень означеної проблеми: два шляхи для письменника з України в тій національно-культурній ситуації, в якій утворилася і відтоді існувала нова українська література. Один шлях – це рекрутуватися до літератури панівної нації і тим здобути всі умови для творчості; другий – зберегти вірність собі і своєму народові і тим приректи себе, разом із цілою літературою, на всі утиски і всі несприяття. «І нам цікаво, – наголошує вчений, – знайти ту силу відпорну, що виявила себе дужчою од згаданого складу життя». А заразом дослідника цікавить і явище протилежне – «невідпорність», піддатливість, «дводушність». До честі Єфремова слід сказати, що він усіляко, часом аж підкреслено, намагається бути об'єктивним: ретельно фіксує всі життєві обставини, що сприяли «роздвоєнню душі» (а точніше – національної свідомості), наголошує, особливо у випадку Гоголя, драматизм похідних від того суперечностей. Але, напевно, він свідомий також і того, що сягнути насправді тієї об'єктивності понад його сили: власна позиція, власна оцінка беруть гору. «Питання про міру свідомості, про її висоту мені і здається найцікавішим...» – це мовлено про «наших письменників початкової доби» («Шевченко й українське письменство»), – але виразно екстраполюється і на пізніші часи, аж до недавніх.

З цього погляду заслуговують на спеціальну увагу вже не раз тут згадувані розважання Єфремова про «Историю моего современника» В. Короленка, друковані спершу в кількох номерах газети «Рада» у рубриці «З нашого життя» (1910) – без заголовку, і видані того ж року окремою книжкою під назвою «Фатальний вузол». Власне, спогади Короленка – тільки привід, своєрідний символ процесу, про який ідеться критиків: «... як з українського інтелігента кінець-кінцем виходить здебільшого людина, органічно чужа для українського народу і всього життя його, як нарождаються кадри загально-російської інтелігенції – той осібний тип «общеросса», що власне скидався б на якусь фікцію, якби на практиці не грав такої великої ролі в житті» [3, 30]. Так що початкове питання: чому добродій Короленко не став українським письменником, веде далі до питань незрівнянно ширших, складніших: «Коли зважати на постійність та

систематичність отакого з'явища – так це ж просто якась національна катастрофа, що могла б налити вщерт жажом та відчаєм наше серце, якби ми не добачали справжньої причини цього з'явища і разом з тим не спробувати пошукати й ліків на таке величезне національне лихо, що крапля по краплі виточує кращу кров із нашого національного організму...» [3, 31].

Прагнучи збагнути природу цієї «катастрофи», цієї «психологічної загадки», Єфремов шукає витоків та причин і дає ретроспективну оцінку своєрідному змагання 60–70-х років XIX ст.: між тодішнім «українофільством» з одного боку – «і впливами сусіднього... великоруського громадського життя, з другого». Наслідки цієї боротьби він вважає тим небезпечнішими, що сама боротьба «придбала вже певну ідеологічну підкладку, часто провадилась свідомо», – а отже сягала глибше і завдавала українству ще відчутніших ударів. Причини катастрофічної ситуації вбачає Єфремов у природі тодішнього українофільства, у таких його вадах, як однобічність (тобто самі лише історія, етнографія, філологія), далі – «кабінетність» у верхах – і примітивні форми національного романтизму на периферії явища, відмежованість від ширших громадських верств, аполітичність, брак системи та синтезуючого принципу; а по-друге – «в тих настроях і домаганнях, з якими підходили до українства інтелігентні сили, вже зачеплені денационалізацією». І перше, й друге зводить Єфремов до того, що зве «обставинами російського життя», де всіяко підтримувалися доцентрові, централізаторські процеси і всіяко глушилися відцентрові – «найменші домагання «автономної рівності для всіх національностей та окремих країв». І саме через ці злочасні «обставини», на його думку, «ні наше українофільство не здужало вибитись на імпозантну, визначну громадсько-політичну силу, ні денационалізоване громадянство не могло підійти до його з світлим оком, не затемненим централістичними окулярами» [3, 32].

Висновки. Очевидно, що невідступна стурбованість автора цим явищем, сконцентрованість на ньому в пору, коли Єфремов сягнув уже зрілості, дали свої плоди: ці міркування і нам сьогодні можуть бути несподівано цікаві та корисні. Адже у глобалізованому світі явище, що його звать і “brain drain”, і “утечка мозгов”, добре відоме, хоч сьогодні вже вважається неминучим, закономірним, сприймається безоцінно. Проте чомусь саме українці, які, може як ніхто, давно й сильно від цього явища потерпають, не спромоглися навіть назву йому дати. Адже «витік мізків», як і кожна калька, кульгає на всі чотири.

Список використаної літератури

1. Єфремов С. Історія українського письменства / С. Єфремов. – Вид. третє, з одмінами і додатками. – К.: Вік, 1917. – 460 + XVI с.
2. Єфремов С.О. Літературно-критичні статті / С. Єфремов. – К.: Дніпро-Основи, 1993. – 350 с.
3. Єфремов С. Вибране: Статті. Наукові розвідки / С. Єфремов. – К.: Наук. думка, 2002. – 757 с.

References

1. Jefremov, S. (1917). *History of the Ukrainian literature*. Kyiv: Century (in Ukr.)
2. Jefremov, S. (1993). *Literary critical articles*. Kyiv: Dnipro-Foundations (in Ukr.)
3. Jefremov, S. (2002). *Selected works: Articles. Researches. Monographs*. Kyiv: Scientific opinion (in Ukr.)

SOLOVEY Eleonora Stepanivna,

Leading Researcher Shevchenko Institute of Literature
of the National Academy of Sciences of Ukraine
e-mail: el.solovey@gmail.com

THE SYNDROM OF COLONIAL STATE IN THE STUDIES OF SERHIJ JEFREMOV

Introduction. Serhiy Yefremov's preoccupation with the state of the new Ukrainian literature, its development conditions and peculiarities of its history is studied in the article as a sort of "syndrom", which has predefined both the field of Serhiy Yefremov's scholarly work and the character of his research and critical work. Colonial state of the nation leads to an unquestionable conclusion that language and literature as the nation's only heritage and treasure become the ultimate measurement standard for everything. From this standpoint a matter of special interest is the destinies and work of writers that were tempted to leave their "native soil" and dedicated themselves to the literature of the metropolis.

Purpose is to study the Syndrom of Colonial State in the works of Serhiy Jefremov.

Methods. The analytical and biographical methods are more or less realized in the article.

Results. Specifically, in this regard Yefremov focuses on the figures of Volodymyr Korolenko and Mykola Gogol. In his works Yefremov approached the issue of the historical fate of Ukrainian literature and its situation in the Russian empire not only as a scholar, but also as a political publicist. This leads to the unique author's style.

Originality. In the article "Outlaw" Yefremov analyzes the status of the Ukrainian writer "been not only illegal but even outside the provisional rules on the press", fixes on the obvious, self-evident and more problematic, deep reasons of this position. Furthermore, Yefremov opens the law of the unitary ideology. The researcher put the question bluntly: who needs, who benefits by literature of the multimillion nation was in such poor and such profoundly abnormal situation. It's accented that the status of the Russian writer is much better. The whole point is in the imperial hierarchy and imperial psychology, deep-seated until the subconscious and then carefully cherished.

Hopeless and unfavorable historical circumstances shaped the character of the Ukrainian literature. Moreover, they also formed the character and style of its famous researcher. "The history of the Ukrainian literature" as the fundamental work, a matter of his life and a main theme has been saturated with the exhausting struggle for the existence of this literature. Natives of Ukraine which became Russian writers are one on the most painful for Yefremov problems. He is interested with the historical backgrounds and personal-psychological peripeteias of this phenomenon, consequences and lessons.

Conclusion. Seeking to understand the nature of this "catastrophe", this "psychological riddle" Yefremov looks for origins and causes and provides a retrospective assessment of the specific competition of 1860-1870th years between "Ukrainophilism" on the one side and the influence of "neighboring Great public life" on the other. Inferences of Yefremov may be unexpectedly interesting and useful for us nowadays.

Key words: history of literature, history of ideas, literature-centricity, imperial thinking, imperial psychology.

Одержано редакцією 24.10.2016
Прийнято до публікації 08.12.2016

УДК 82.09

КИЧЕНКО Олександр Семенович,
доктор філологічних наук, професор кафедри російської мови, зарубіжної літератури та методики навчання Черкаського національного університету ім. Б.Хмельницького
e-mail: kialsem@mail.ru

МІФОТВОРЧІСТЬ В АСПЕКТІ ЛІТЕРАТУРНОЇ ТЕОРІЇ

У статті пропонується погляд на класичну концепцію міфу у зв'язку з її впливом на формування теоретичних поглядів щодо словесного мистецтва. Інтерпретується класична формула Шеллінга про творчість як міфотворчість, окреслюються моделювальні властивості міфологічної світоглядної структури. Зокрема, йдеться про те, що структури міфу відбивають не лише закони і «норми» суспільної поведінки і загалом – суспільного культурного етикету, й істотно впливають на формування дуже важливої внутрішньої складової міфотворчості: комплексу фольклорно-літературних текстів, котрі по-своєму, у межах своїх законів і «норм» фіксують і транслюють міф у системах пост-міфологічного часу. В історико-культурній перспективі система фольклорно-літературної творчості формує єдиний моделювальний принцип, за яким укладання будь-якої текстової структури є аспектом міфотворчості і може інтерпретуватися у зв'язках із системою міфологічних уявлень.

Ключові слова: жанр, література, міф, міфотворчість, модель, текст, фольклор.

Постановка проблеми. Історія людської культури ґрунтується на законі колообігу міфо-фольклорних мисленневих стереотипів. Найчастіше цей постулат інтерпретується в етнокультурному (соціокультурному) сенсі, що цілком слушно і справедливо: структури міфу відбивають перш всього закони і «норми» суспільної поведінки і загалом – суспільного